

УДК 262.1(477.41)«1850/1900»

Тетяна Кузнець, канд. історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини, Україна, м. Умань

Сільське православне духовенство Київської єпархії кінця XIX ст. у вимірах демографічної статистики

На основі аналізу матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року здійснено комплексний аналіз такого соціального стану, як православне духовенство, зокрема здійснено підрахунки його чисельності в Київській губернії – єпархії. Узагальнено вікові параметри, показано освітній рівень духовенства, виділено особливості міського та сільського парафіяльного священства.

Ключові слова: сільське парафіяльне духовенство, Київська єпархія, Київська губернія, православне священство, демографічна статистика.

Татьяна Кузнец, Православное духовенство Киевской епархии конца XIX ст. в измерениях демографической статистики

На основе анализа материалов Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года осуществлен комплексный анализ такого социального сословия, как православное духовенство, в частности осуществлены подсчеты его численности в Киевской губернии – епархии. Обобщены возрастные параметры, показан образовательный уровень духовенства, выделены особенности городского и сельского парафиального священства.

Ключевые слова: сельское парафиальное духовенство, Киевская епархия, Киевская губерния, православное священство, демографическая статистика.

Tatiana Kuznets. Orthodox clergy of Kyiv diocese in late nineteenth century according to the demographic statistics data

Based on the materials of the First general census in the Russian Empire in 1897 complex analysis of such social state as Orthodox clergy was made, the general number of the members were calculated in the Kyiv province – diocese. Age-related parameters were generated, educational level of the clergy was shown, and peculiarities of urban and rural clergy were distinguished.

Keywords: rural parish clergy, Kyiv diocese, Kyiv province, Orthodox priests, demographic statistics.

В останні десятиріччя спостерігається закономірне поєднання інтересу до історії Православної Церкви в Україні як до інституції, яка упродовж XIX – початку XX ст. мала потужний вплив на духовне життя суспільства. І якщо церковно–державні взаємостосунки, біографії вищої церковної ієрархії, діяльність церкви в культурно–освітній сфері, соціально–економічні сторінки церковної історії уже мають свою історіографію так як активно досліджуються, то є ще чимало аспектів, які потребують дослідницької уваги. Серед них: персоніфікація усіх ланок церковного притчу, регіональні зрізи церковної історії та комплексне дослідження найнижчої ланки в структурі церковної ієрархії – сільського парафіяльного духівництва. Адже саме сільське православне духовенство в досліджуваних хронологічних межах

було найближче до народу і найменше піддавалось русифікації, було зберігало давні церковні традиції і було на сторожі суспільної моралі, утверджуючи загальнонародські моральні цінності.

Важливе значення для комплексного вивчення сільського священства, як найчисельнішої частини православного духовенства, є аналіз демографічної статистики. Тому метою даної наукової розвідки є систематизація матеріалів перепису населення 1897 року, які дають змогу з'ясувати загальну чисельність парафіяльного духовенства Київської губернії–епархії, виділити його вікові категорії, встановити освітній рівень та національний склад.

Щодо історіографії означеної теми, то відразу відзначимо, що у такому формулюванні вона не була предметом дослідження. За матеріалами перепису населення Російської імперії 1897 року опубліковано аналітичні дослідження М.В. Птухи [1], А.Ярошевича [2], М.А. Тройницького [3], Б.Леліча [4], Л.Личкова [5], у яких узагальнені демографічні показники. Але у цих працях демографічні виміри духовенства не увіражені, бо це не входило у завдання авторів. Тому використовуючи їх напрацювання, ми робимо спробу представити демографічні виміри православного духовенства Київської епархії кінця XIX століття.

За матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року в Київській губернії налічувалось 3 559 229 осіб, з яких 2 983 736 осіб були православними, що становило 83,8%. Серед цієї кількості православних осіб духовного стану було 16 496, що складало 0,5% від православних мешканців епархії. В соціальній структурі населення православне духовенство за чисельністю було третім після селянства та дворянства. Але серед привілейованих суспільних станів воно займало другу сходинку [6, с.2].

По території Київської губернії православні розподілялись так:

№ п/п	Чисельність в повітах:			Духовенство в повітових центрах	Сільське парафіяльне духовенство	
	повіти	вірян	духовенства			
1	Київський	445 865	5 007	м. Київ	3 772	1 235
2	Бердичівський	183 234	917	м. Бердичів	60	911
3	Васильківський	266 356	1 012	м. Васильків	43	969
4	Звенигородський	245 007	1 143	м. Звенигородка	71	1 072
5	Канівський	240 434	1 031	м. Канів	35	996
6	Липовецький	173 696	931	м. Липовець	45	886
7	Радомишльський	247 317	862	м. Радомишль	28	834
8	Сквиірський	208 962	915	м. Сквир	53	862
9	Таращанський	215 418	828	м. Тараща	24	804
10	Уманський	279 107	1 499	м. Умань	207	1 292
11	Черкаський	272 641	1 130	м. Черкаси	213	917
12	Чигиринський	204 998	1 167	м. Чигирин	147	1 020
	По губернії	2 983 736	16 496		4 698	11 798

Як видно з таблиці, із зазначеної кількості православного духовенства (16 496 осіб) в містах мешкали 4 698 осіб (28,4%), а переважна більшість – 11 798 осіб, що становило 71,5%, – мешкали в сільській місцевості. По 12–ти повітах Київської губернії духовенство розподілялось не рівномірно. Найбільша його кількість зафіксована, закономірно, в Київському повіті і епархіальному центрі – місті Києві. А по інших повітах прослідковується така закономірність: на більшу кількість православних вірян припадає більше духовенства. Так, другий за чисельність православних вірян Уманський повіт мав і найбільшу кількість духовенства – майже 1,5 тис. осіб і т.д. Щодо співвідношення загальної кількості православних мешканців Київської губернії і православного духовенства Київської епархії, то як видно з даної таблиці, на одну особу духовного стану припадало майже 180,8 осіб православних вірян.

Матеріали перепису населення 1897 року дають уявлення щодо грамотності осіб духовного стану. Серед усього православного духовенства Київської губернії – епархії (16 496 осіб) грамотними виявились 12 752 особи, що становило 77,3%. А 3 744 особи, тобто 22,6%, були неграмотними. Але серед неграмотних осіб духовного стану – 3 645 осіб (97,3%) це були діти до 10 років. Тобто з певністю можна твердити, що переважна більшість православного духовенства Київської епархії була грамотною.

Узагальнені дані про грамотність різних вікових груп осіб духовного стану виглядають так:

Вікові категорії	Неграмотні		Грамотні	
	чол.	жін.	чол.	жін.
менше 10 років	1 206	1 233	450	463
10–19 років	84	143	1 603	1 628
20–29 років	23	148	1 307	1 338
30–39 років	20	141	907	712

40–49 років	9	190	834	704
50–59 років	6	248	862	544
60 і більше років	21	268	879	512
невід. років	1	1	1	8
по губернії	1 370	2 374	6 843	5 909

Як видно з таблиці, жінки духовного стану за рівнем грамотності уступали чоловікам. Якщо серед чоловіків грамотних було 6 843 особи, то таких жінок налічувалось 5 909 осіб. Всього ж, серед 16 496 осіб духовного стану жінок було 8 283, а чоловіків 8 213. То у відсотковому відношенні серед жінок грамотними були 71,3%, а серед чоловіків – 83,3%. Відносно неграмотних, то відсотковий вираз серед осіб духовного стану був таким: неграмотних осіб чоловічої статі – 16,6%, жіночої – 28,6%. Тобто прослідковується загальна суспільна тенденція: питома вага грамотного чоловічого населення була більшою. І навіть серед привілейованого суспільного стану – православного духовенства – жіноцтво було менш охоплене системою освіти.

Порівняння вікових категорій православного духовенства дає підстави стверджувати, що серед молоді (10–19 років) рівень освіти був досить високим. Грамотних осіб духовного стану цієї вікової категорії налічувалось 3 231 душа, що становило 25,3% від загальної кількості грамотних. Найбільш працездатного грамотного духовенства віком 20–50 років налічувалось 5 802 особи, що становило 45,5% від усіх грамотних осіб духовного стану.

Ще детальніші відомості про рівень грамотності осіб духовного стану дає порівняння відповідних показників серед міського та сільського духовенства. Представимо такі дані наступною таблицею:

Вікові категорії	в повітах без міст				в містах губернії			
	неграмотні		грамотні		неграмотні		грамотні	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
менше 10 років	1095	1117	384	390	111	116	66	73
10–19 років	81	138	607	946	3	7	996	682
20–29 років	14	133	716	1019	9	13	591	289
30–39 років	15	120	680	532	5	21	27	180
40–49 років	8	172	593	515	1	18	241	189
50–59 років	4	328	655	380	2	20	207	164
60 і більше років	8	214	679	318	13	54	200	194
невідомо років	1	1	1	2	–	–	–	6
в цілому	1226	2127	4315	4132	144	251	2528	1777

Отже, серед сільського духовенства неграмотних було 3 353 особи, а грамотних – 8 447, що становило відповідно 28,4% та 71,5% від усього православного духовенства повітів губернії–епархії. Аналогічні показники серед міського духовенства дещо інші, а для порівняння їх можна представити так:

грамотних – неграмотних
в повітах – 8 474 (71,5%) – 3 353 (28,4%)
в містах – 4 305 (91,6%) – 395 (8,4%).

Таким чином, як свідчать здійснені підрахунки, міське духовенство було практично усе грамотне (91,6%), у той час як серед повітового цей відсоток був значно меншим – 71,5%. Що стосується неграмотних осіб духовного стану, то відсоток їх був невеликим і складали його здебільшого діти до 10 років та жінки, старші 50–ти років. Тому цілком обґрунтованим є твердження про те, що переважна більшість православного духовенства (священно– і церковнослужителів та члени їх сімей) мали освіту, що вирізняла їх серед інших суспільних станів.

Однією з характеристик православного духовенства як суспільного стану є його сімейне становище. За матеріалами перепису 1897 року можна узагальнити наступні дані:

№ п/п	Сімейний стан	в повітах без міст		в містах		по губернії в цілому	
		чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
1	Холостяки і дівиці	2808	3526	2130	1466	4998	4992
2	Ті, що в шлюбі	2216	2200	398	310	2614	2510
3	Вдівці	432	528	132	223	564	746
4	Розлучені	–	2	2	4	2	6
5	Не вказ.сім.стану	25	4	10	25	35	29

З усього православного духовенства був вищим відсоток категорії «холостяки і дівиці» так як несімейним було монастирське духовенство, настоятелі міських соборів та великих храмів. Більшим відсоток одружених був серед парафіяльного духовенства і зовсім незначною була кількість розлучених. Тобто, православне духовенство було тим суспільним станом, який, за виключенням дотримання канонічних вимог (прийняття безшлюбності), зберігав традиційну сім'ю і шлюбні стосунки. Нагадаємо, що й християнська мораль завжди була на сторожі сім'ї.

Матеріали перепису населення 1897 року дають загальне уявлення про вікові категорії православного духовенства, що мають самостійні заняття. Представимо ці дані такою таблицею:

вікові категорії	чол.	жін.	разом
12 років і молодші	49	63	112
13–14 років	59	33	92
15–16 років	62	78	140
17–19 років	110	130	240
20–39 років	2251	1037	3288
40–59 років	1842	763	2605
60 і більше років	823	444	1267
невідомо років	3	–	3
особи, що мають самостійних занять	5199	2548	7747
при них членів сімей	2829	6336	9165

Отже, найбільш працездатне населення (20–59 років) становило 34,8% від загальної кількості духовенства, що мало самостійні заняття. Серед цієї категорії населення (5893 особи) – 1800 осіб це жінки, що становлять 30,5%. Як правило, вони вчителювали, або служили профформами. Якщо ж в цілому подивитись на зайнятість осіб духовного стану, то мали самостійні заняття 45,8% і членами сімей при них були 54,1% від загальної кількості православного духовенства Київської єпархії.

Серед повітового парафіяльного і міського духовенства можна виділити деякі особливості:

	Особи, що мали самостійні заняття		Члени їх сімей	
	чол.	жін.	чол.	жін.
В повітах без міст	3285	1051	2363	5627
В містах	1914	1497	466	709
Разом	5199	2548	2829	6336

Серед православного духовенства, що мешкало в повітах губернії, мали самостійні заняття 35,1%, а серед міського духовенства – 74,3%. Щодо не зайнятих членів сімей, то відсоток серед духовенства повітів був – 64,8% проти 25,6% серед міського духовенства. Такі підрахунки слугують підґрунтям для висновку про те, що сільське парафіяльне духовенство, будучи значно чисельнішим, ніж міське, мало менше можливостей для самостійних занять, а відтак це впливало на рівень його освіти та матеріального становища.

В ході проведення перепису населення 1897 року була здійснена спроба встановити національний склад різних суспільних станів населення. Національність визначалася за мовою, яку населення називало рідною. Міра точності показів населення з цього питання в значній мірі залежала від уважності та свідомого ставлення до справи переписників. А це були, в основному, добровольці, які подібним раніше не займалися, а статистикою не цікавились, тобто люди, до цієї справи малопідготовлені і які працювали за винагороду. При опитуванні населення вони не вдавалися до дохідливих пояснень, а найчастіше і не могли пояснити, що мається на увазі під поняттям «рідна мова». І тому «часто на вопрос о родном языке спрашиваемый отвечал – «русский», а опрашиваемый не уточнил, сейчас же записал его в великороссы, хотя бы отвечавший в качестве малоросса, подразумевал именно язык малорусский. С другой стороны, те из малороссов, которые одинаково владеют и малорусским и великорусским языком, могли и сами вполне безразлично относиться к вопросу о том, куда их запишут по одному из двух родных языков» [2, с.327]. До того ж, молодь навчалася в російськомовних школах, звикли до російської мови в сім'ях, однаково знали обидві мови і могли на власну думку назвати одну з мов рідною. Часто українці за походженням з політичних міркувань називали російську мову рідною. Тому підкреслимо ще раз, що результати опитування про рідну мову не можуть бути достовірним показником національної належності. Доречною тут буде оцінка такого підходу Б.Леліча, який підкреслював, що «...язык, которым говорит человек, не представляет никогда достаточно верного и полного доказательства его национальности. Не приводя никаких доказательств этой бесспорной истины, мы ограничимся ссылкой хотя бы на столь широко распространенную на русском языке книгу знаменитого английского ученого Эд.Б. Тайлора «Антропология», в которой он говорит, что язык человека в действительности свидетельствует не о его происхождении, а о его воспитании» [4, с.21]. Враховуючи такі зауваги, і зваживши, що наведені дані перепису є досить умовними, все ж, систематизуючи демографічні показники, окреслимо національний склад православного духовенства Київської єпархії.

В матеріалах перепису першою позицією у графі «Групи языков» названо – «русские, в т.ч. великорусский, малорусский, белорусский» [6, с.260]. Зберігаючи ці формулювання, припустимо, що великороси це росіяни, а малороси це українці. За мовною

ознакою «лица духовного звания христианских исповеданий и их семьи» розподілилися так:

	«русские»									разом «русских»
	великоруська			малоруська			білоруська			
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	
В містах	1528	1152	2680	1087	860	1947	17	6	23	4650
В повітах без міст	2285	2692	4977	9213	3540	6756	1	7	8	11741
В цілому по губернії	3813	3844	7657	4303	4400	8703	18	13	31	16391

Як видно з таблиці, «малоруську» (вважаємо – українську – авт. Т.К.) мову рідною в Київській губернії назвало 8703 особи, тобто 53,0% від загальної кількості осіб духовного стану. Серед парафіяльного духовенства в повітах цей відсоток був ще вищим – 57,5%. Серед міського духовенства даний відсоток становив 41,8%, тобто ця категорія була найбільше зросійщеною. Але ще раз наголосимо, що такі підрахунки є досить умовними, так як і серед тих, що назвав великоруську мову рідною, були українці за походженням і російська мова в них була розмовною. Та не маючи змоги точно визначити національність духовенства єпархії, все ж звернемо увагу на те, що в кінці XIX ст. майже 60% в повітах і більше половини православного духовенства Київської губернії–єпархії назвали українську мову рідною, а отже самоідентифікували себе як українці. Міське духовенство було більш «руським», а тому ці підрахунки є ще одним аргументом на користь того, що сільське парафіяльне духовенство було найменш зросійщеним.

Таким чином, в кінці XIX століття серед 2 983 736 православних мешканців Київської губернії 16 496 осіб належали до духовного стану. У м. Києві та у повітових центрах мешкало 4 698 осіб, а 11 798 осіб проживали в сільських місцевості. З 16 496 осіб 12 752 були грамотними, що становило 77,3%. Матеріали перепису населення 1897 року уможливили підрахунки співвідношення освічених осіб чоловічої і жіночої статі серед духовенства, що підтвердило загальну тенденцію переважання нижчого відсотка грамотних серед жінок. Порівняння різних вікових категорій грамотного духовенства показало, що найвищим відсоток був серед категорії 20–50 років, тобто найбільш працездатного населення. Особливий інтерес викликає з'ясування національного складу православного священства. Як видно з наведених матеріалів, українську мову рідною, тобто умовно українцями себе назвало більше половини духовенства Київської єпархії. Ще вищим цей відсоток був серед сільського парафіяльного духовенства, що дозволяє стверджувати про глибоке українське коріння православних пастирів.

Список використаних джерел

1. Птуха М.В. Население Киевской губернии // Статистический Бюлетень Киевского Губернского Статистического Бюро. – 1925. – №4–5. – С.1–144.
2. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т.LXXXIX. – С.411–423.
3. Тройницкий Н.А. Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и больше жителей. – Спб., 1905. – 106 с.
4. Леліч Б. Народное образование в Юго–Западном крае по переписи 1897 года // Южные записки. – 1905. – №30. – С.21.
5. Личков Л. Юго–Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. – 1905. – №9. – С.315–366.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н.А. Тройницкого. – Т.XVI. Киевская губерния. – 1905. – 288 с.

* * *